

Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

**ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1654 р.
У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО УТВЕРДЖЕННЯ
РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ:
ПРИЧИНИ, УКЛАДЕННЯ, НАСЛІДКИ**

ЧАСТИНА 1

**Військо Запорозьке — “колективний васал” у системі
європейських монархій (середина XVI ст. — 1630-ті рр.)**

Вітчизняні та зарубіжні історики у своїх працях¹ неодноразово відзначали, що вже від початку XVI ст. частина української козацької людності Великого князівства Литовського, завдяки самоорганізації та діяльності прикордонних державних урядовців, розпочала будувати власну військово-політичну структуру, яка від 70-х рр. того ж століття набула назву — “Військо Запорозьке”. Очевидно, що проблема генези українського козацтва, незважаючи на велику кількість присвячених їй досліджень, досі залишається відкритою для наукових дискусій. У руслі положень останніх наукових розвідок В. Щербака, С. Леп’явка, П. Саса, В. Брехуненка, Н. Яковенко та інших учених, які використали не лише нові джерела, а й сучасні методології для їхньої інтерпретації, можемо зробити висновок, що козацтво Середнього Подніпров’я та Запорожжя протягом XVI — початку XVII ст. поступово ставало невизнаним станом й усвідомлювало себе як “рицарська (збройна) людність” у межах східних воєводств Речі Посполитої і т. зв. Дикого Поля².

Витоки політики Війська Запорозького, які полягали у частій зміні підлеглості зверхниками українського козацтва і застосовувались як один з елементів тиску на того чи іншого володаря-сюзерена з метою здобуття для себе більших *privilegia et libertates*, сягають своїм корінням ще у середину XVI ст. Саме тоді староста прикордонних українських воєводств Великого князівства Литовського князь Дмитро Вишневецький, зорганізувавши навколо себе розрізнені козацькі ватаги, розпочав складну і небезпечну політичну гру. Вона полягала у відмові від підлеглості законному (“природному”, “дідичному”) суверену на користь іншого, більш вигіднішого монарха, задля втілення у життя планів боротьби проти татарської загрози. Спочатку Д. Вишневецький, перебуваючи у статусі підданого польського короля і великого князя литовського Сигізмунда, самовільно їде у 1553 р. до Константинополя (Стамбула), де зустрічається з турецьким султаном Сулейманом I Пишним й, очевидно, просить в останнього допомоги для боротьби проти його неслухняного васала — кримського хана Девлет-Гірея. З цього приводу М. Грушевський писав, що у князя “була ідея союзу на два фронти: опираючися на Литовсько-Польську державу і підтримувати добрі відносини з Туреччиною, держачи в руках Крим”³. Як відзначав сучасний дослідник біографії Вишневецького Л. Винар, ця гіпотеза видатного історика, хоча й не знайшла прямого документального підтвердження, але є найбільш логічною на фоні антитатарської діяльності прикордонного старости протягом 50-х рр. XVI ст.⁴ Не отримали підтримки й версії Д. Яворницького та Н. Йорги про прийняття Д. Вишневецьким турецького підданства⁵. Після повернення зі Стамбула він зустрічається з королем Сигізмундом й отримує від нього охоронний універсал.

Однак уже 1556 р. Д. Вишневецький висилає своїх представників до московського царя Івана IV Грозного з проханням про перехід до нього в підданство на основі виконання військової служби. Наступного року він складає присягу царю як своєму сюзерену (а отже, “зраджує” королеві) й отримує за це у володіння від Івана IV Грозного містечко Бєлев з навколишніми селами й 10 000 рублів⁶. Однак через п’ять років, зважаючи на те, що його посилають воєводою на Кавказ, Д. Вишневецький пориває з московською протекцією й повертається до Литовського князівства. Там у 1561 р. він отримує з рук короля універсал, в якому зазначалося, що “може він добровільно в державах наших жити, користуючись всякими вольностями і свободою, як і другі князата, панята й обивателі держави нашої”⁷.

Але вже вкотре українського князя не влаштовує спокійне життя королівського підданого. Влітку 1563 р. Д. Вишневецький на чолі чотирьохтисячного козацького загону без дозволу короля здійснює похід до Молдавського князівства з метою оволодіння господарським тронem. Ця акція закінчилася поразкою, а самого козацького провідника захоплено в полон і відправлено до Туреччини, де невдовзі його було страчено.

Таким чином, за досить короткий проміжок часу (1553—1563 рр.) Д. Вишневецький налагоджує стосунки з турецьким султаном, після чого “зраджує” польського короля й переходить на бік московського царя. А через деякий час знову повертається до “дідичного” сюзерена, щоб вкотре, порушуючи умови підданства, бути страченим колишнім союзником — султаном Османської імперії. Очевидно, що поряд з багатьма іншими причинами (серед яких визначальним був бурхливий характер самого Вишневецького), однією з основних мотивацій, які штовхали провідного політичного діяча пізньосередньовічної України на зміну своїх зверхників, було, за словами М. Грушевського, намагання Д. Вишневецького, а за ним і наступних провідників українського козацтва, “грати певну міжнародну роль”⁸.

Але якщо руський князь і староста прикордонного воєводства Великого князівства Литовського ще певною мірою не був повноправним виразником інтересів набираючого сили козацтва, то у наступні десятиліття його старшина здійснює спроби конституювати своє утворення як організацію “рицарського люду”, що перебуває на військовій службі у польського короля. Це спричиняє до появи універсалу Сигізмунда II Августа до козацтва від 20 листопада 1568 р., в якому відзначалося: “...При замках наших знайдеться вам служба наша, за яку жалування кожний з вас від нас отримає”⁹. Через чотири роки польський монарх виводить “козаків, які на службі нашій”, з-під юрисдикції місцевих урядовців, підпорядковуючи їх безпосередньо коронному гетьману Ю. Язловецькому, а “старшим і суддею” над козацтвом (“над усіма козаками низовими”) призначає шляхтича Я. Бадовського¹⁰. На думку М. Грушевського, “козацька реформа” 1568—1572 рр. була початком своєрідного імунітету козацтва у Польсько-Литовській державі¹¹. Від себе додамо, що так розпочинався довготривалий процес автономізації майбутнього Війська Запорозького.

16 вересня 1578 р. між королем Стефаном Баторієм і п’ятьма представниками запорозького козацтва був підписаний договір (“*Postanowienie z Nizowcy*”), згідно з яким 600 козаків мали нести військові повинності на користь монарха й отримувати за це платню. Цей загін підпорядковувався великому коронному гетьманові М. Вишневецькому та зобов’язувався “...не робити ніяких бід і розрух, а навпаки, якщо побачать, то гамувать. Щоб не ходили на турків і татар. А ми за це будемо платити по 6 кіп литовських...”¹². Тільки у цьому випадку реєстровцям гарантувалося повернен-

ня тих “прав і вольностей”, які вони мали за Сигізмунда II Августа. У листопаді С. Баторій, згідно з тогочасними традиціями, надіслав низовцям королівську хоругву, а в грудні набрані козаки мали скласти присягу своєму зверхнику¹³. Звичайно, що з правової точки зору цей акт не можна оцінювати у рамках класичного сюзеренно-васального договору. Тут швидше йшлося про набір військового підрозділу за аналогією із “затягненням” чужоземних найманців, яке досить часто практикувалось у той період польсько-литовським урядом.

З часом у середовищі козацтва угода про військову службу почала сприйматися не інакше, як домовленість між сюзереном-королем та васалом — “низовим козацьким товариством”. Опосередкованим свідченням цьому є лист за 1589 р. від “низового товариства” до великого коронного гетьмана і канцлера Речі Посполитої Яна Замойського, віднайдений нещодавно С. Леп’явком в архівосховищах Польщі. У ньому, зокрема, зазначалося: “...Як служили славному і святої пам’яті небіжчику королю Стефанові правдиво і послуги наші були значними, так і зараз ми бажаємо служити вірно Королю Й.М. (Його Милості. — Т. Ч.)”¹⁴. У відповідь на звернення Я. Замойського про військову допомогу козаки погоджувалися зробити це, але не інакше, як за умови надання їм спеціальної охоронної грамоти — “глейтовного листа”.

Традиція зсилатися на С. Баторія як свого найкращого протектора продовжувалась і в наступні роки й набула нового забарвлення з початком Української революції середини XVII ст. У листопаді 1648 р. гетьман Б. Хмельницький писав до трансільванського князя Юрія Ракоці, що саме від польського короля (і колишнього князя Трансильванії) С. Баторія “...багато привілеїв і вольностей ми маємо і тепер, уклав нас, наче своїх синів, своєю доброзичливістю, немов крилами”¹⁵. Останній вислів засвідчував, що на першому етапі революції ті “права і вольності”, які були отримані Військом Запорозьким ще у кінці 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст. від Баторія (і не дотримувалися його наступниками) легітимізували, на думку українського гетьмана, збройний виступ козацтва за відновлення (“*renovatio*”) цих привілеїв у середині XVII ст. Саме тому не можемо погодитися з висновком С. Величенка про те, що “козаки ніколи не брали участі... в угодах між королем і шляхтою, тому з перспективи закону не могли виправдати збройний опір королю на підставі того, що він порушив умови свого вибору”¹⁶. Як бачимо, угода українського козацтва (саме як “*servitores*”) з польським королем була укладена ще 1578 р. Окрім того, існували й “передвоєнні” Ольшанська 1617 р. та Роставицька 1619 р. угоди Війська Запорозького з представниками королівського уряду. Отже, законні підстави для збройного виступу козацтва у 1648 р., на нашу думку, все ж таки були.

Згідно з підрахунками істориків, протягом другої половини XVI ст. до Молдавського князівства було здійснено понад 20 великих походів українського козацтва¹⁷. Головною метою більшості з них була військова підтримка того чи іншого претендента у боротьбі за престол господаря або бажання проведення на нього власної кандидатури. Власне під час цих військово-політичних кампаній козацька старшина добре ознайомилася не лише з внутрішньополітичним устроєм, а і з проблемою міжнародно-правового утвердження цього придунайського князівства. Набутий досвід українці почали використовувати у власній практиці стосунків з володарями іноземних держав.

Спочатку це були лише наміри надання своїх військових послуг сусіднім монархам. Однією з перших пропозицій козацтва до іноземних воло-

дарів було звернення посланців від козацького “старшого” Яна Оришовського до кримського хана Іслам-Гірея у 1585 р. Тоді вони пропонували хану давати “жалування” в обмін на їхню згоду йти куди завгодно воювати разом з татарами, “окрім короля литовського”¹⁸. Так було й у 1592 р., коли гетьман К. Косинський у відповідь на московське посольство звернувся до Бориса Годунова з пропозицією військової служби на його користь і отримав від нього позитивну відповідь¹⁹.

Вже тоді, зважаючи на конфронтацію Косинського з центральним урядом Речі Посполитої, це сприймалося польською верхівкою як клятва гетьмана реєстрових козаків вірно “служити великому князеві московському з усім своїм військом” та відзначалося, що “в листі своєму до них (козаків. — Т. Ч.) великий князь називав себе вже царем запорозьким і низовим і прислав їм в Запорожжя сукно і гроші”²⁰. Отже, на думку окремих польських урядовців, ішлося не про військове найманство, а про налагодження відносин сюзеренно-васального типу.

Того ж року низові козаки вислали посольство до імператора “Священної Римської імперії” Рудольфа II: “...Цісарській же величності козаки низовські били чолом, які в пониззі перебувають, і хочуть йти на Угорську землю служити проти Турського (султана. — Т. Ч.)”²¹. Щоб з’ясувати, кому з володарів справді належать запорозькі козаки — польському чи московському монархам — цісарський двір звертається із запитом до Варшави і Москви й отримує від останньої відповідь, що “черкаси” їм не підлягають²². Власне, сама постановка такого питання австрійським урядом засвідчувала існування можливої проблеми підпорядкування Війська Запорозького (хоч як війська, а не політичної структури) тому чи іншому володарю. Разом з тим, коли до резиденції Рудольфа II у Празі прибуло друге козацьке посольство в особі висування реєстрового козацтва шляхтича С. Хлопицького, то австрійському імператору було заявлено, що дніпровські козаки є вільним і ні від кого незалежним народом і вони хочуть служити цісарю у боротьбі проти мусульман²³. 7 лютого 1594 р. Хлопицького, як “старшого над дніпровськими козаками”, було приведено до присяги Рудольфу II і відправлено з імператорською хоругвою для козаків на Січ. А невдовзі на Запорожжя виїхав відомий австрійський дипломат Еріх Лясота з метою проведення переговорів щодо надання привілейного листа та грошей від імператора²⁴. Це посольство відбувалося в межах міжнародних планів, створеної у 1593 р. з ініціативи Папи Римського Климента VIII антитурецької “Священної ліги”, куди, окрім Австрійської імперії, входили Іспанія та декілька італійських держав.

У листопаді того ж року до України відправився представник Апостольської столиці Олександр Комулович. Згідно з дослідженнями С. Леп’явка, він мав створити антитурецьку спілку придунайських князівств — Трансільванії, Волощини й Молдавії з “рівноправною участю в ній козацтва”²⁵. Але на міжнародну арену українське козацтво (як городове, так і низове) могло вийти лише у разі визнання над собою зверхності володаря тієї країни, за яку вони зголошувалися воювати.

1596 р. з’являється один з перших “програмних” документів, де козацьке товариство висувало свої умови монархічній владі Речі Посполитої. Навіть оформлення листа С. Наливайка до короля Сигізмунда III у вигляді т. зв. “кондицій” (з польськ. “*kondycja*” — умова) засвідчило бажання Війська Запорозького укласти певну угоду з польською короною²⁶. Очевидно, аналогом для написання цього листа слугував відомий правничий двосторонній акт між новообраним королем Генріхом Валуа і шляхтою за 1573 р. Пропонуючи свої військові послуги Варшаві й запевняючи її у ви-

конанні всіх наказів короля, Наливайко добивався саме на таких умовах підданства і затвердження автономного статусу Війська Запорозького. При цьому, як відзначав П. Сас, окреслювалися обопільні зобов'язання козаків та центрального уряду²⁷. Польський монарх мав надати своєму “колективному васалу” територію між Дністром і Бугом, встановити постійний реєстр козацького війська, надати гетьманові права самостійного (після короля) “володарювання” над козаками; дозволити козацькій старшині вибирати “стації” у межах Буго-Дністровського війська, а також виплачувати з королівської скарбниці певну суму грошей. Таким чином, згідно з твердженням сучасних дослідників цієї проблематики, козацькі “кондиції” 1596 р. були укладені відповідно до принципу рицарської служби суверену за винагороду²⁸.

З положеннями листа С. Наливайка деякою мірою перегукувався і проект створення “Задніпровського князівства”, що був складений того ж року Й. Верещинським. Він також передбачав побудову на певній території козацького державного утворення, яке б з точки зору феодалного права було васалом у відношенні до Корони Польської²⁹. Незважаючи на те, що ці два проекти так і залишилися всього-на-всього теоретичними розробками, але, однак, їхні основні засади дають розуміння про тогочасні уявлення козацької верхівки (у випадку з Й. Верещинським — симпатизуючих козацтву річпосполитських інтелектуалів) щодо правничих стосунків Війська Запорозького з монаршою владою.

Однак практика відносин між польським королем і Військом Запорозьким була дещо іншою. Очевидно, саме козацьке посольство до Москви у 1600 р. певною мірою налякало монарха Речі Посполитої й спонукало його до часткового відновлення привілеїв українського козацтва, які були скасовані сеймовою постановою 1590 р. Перші два десятиліття XVII ст. відзначаються бурхливим ростом не лише військової, а й політичної ваги козацької організації. Її керівники не визнають численних постанов сеймів Речі Посполитої (1604, 1605, 1607, 1609, 1611, 1613, 1616 рр.) щодо обмеження свого внутрішньополітичного статусу. Починає проявляти себе й певна декларативність підданства королівській владі. Адже, незважаючи на універсали Сигізмунда III, які забороняли “свавільничати” козацтву в українських воєводствах Польсько-Литовської держави і на міжнародній арені, воно продовжує здійснювати “самочинні” походи на Туреччину, Крим, Молдавію та поширювати власну юрисдикцію на центральноукраїнський регіон³⁰. У зв'язку з цим король Сигізмунд III наказує скликати комісію для ведення переговорів з козаками (1616) й тим самим започатковує новий етап у відносинах між Варшавою і Військом Запорозьким³¹.

Переговори між польською делегацією на чолі з київським воєводою, великим коронним гетьманом С. Жолкевським і “усім запорозьким військом” в особі гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного та козацької старшини відбулись у жовтні 1617 р. в урочищі Стара Ольшанка над Россю й завершилися підписанням двох документів. Перший був оформлений у вигляді “Комісарської трансакції з запорозькими козаками” і являв собою акт королівської милості, наданий українському козацтву та підписаний урядовцями Речі Посполитої. “Далі ми (С. Жолкевський та інші урядовці. — Т. Ч.) їм (козакам. — Т. Ч.) оголосили волю Його Королівської Милості, щоб у державах його милості короля нічого через них не було такого, що могло б спричинитися до чиєїсь шкоди, утисків, кривди; щоб на сусідні держави турецького султана не нападали, щоб не порушували замирення і пактів, здавна укладених між Його Королівською Милістю і Короною і турецьким султаном...; щоб на певних місцях [лишаючись]

служили вони його Королівській Милості і Речі Посполитій, попереджаючи про [появу] ворога держави, охороняючи переправи, як-то робили їх предки... Призначили ми їм від імені Його Королівської Милості тисячу злотих і 700 локтів сукна на рік...”³². Отже, йшлося про прикордонну службу козацтва на користь Польсько-Литовської держави з отриманням за її несення певної платні. Однак цю службу мала нести лише одна тисяча козаків, хоча їхня загальна кількість на той час становила близько 40 000 чол.

Згідно з цим актом, козаками мав управляти “старший”, який призначався б королівським універсалом. Ті, хто не увійшов до реєстру та не підкорявся “старшому”, мали “не вигадувати нових юрисдикцій там, де хто живе, своїм панам і начальникам [щоб] були покірні”³³. Зі свого боку, П. Конашевич-Сагайдачний разом із старшиною підтвердив наступні пункти підданства королеві Сигізмунду III у “Листі від запорозьких козаків” на ім’я великого коронного гетьмана. Вже на його початку відзначалося, що польські комісари “утискали наші (козацькі. — *Т. Ч.*) права, надані нам Його Милістю Королем”³⁴. Разом з тим українська сторона погоджувалася з усіма положеннями запропонованого їй “акта милості”, окрім двох пунктів, щодо яких козаки лишали за собою право “клопотатися” перед королем. Отже, “колективний васал” — Військо Запорозьке — погоджувався служити своєму сюзеренові, згідно з наступними положеннями: 1) не чинити свавільств на землях, що належали польському королеві; 2) не нападати на сусідні держави без королівського дозволу; 3) мати право обирати собі старшого за пропозицією короля; 4) не виходити із своїх “звичних” місць на “волесть” й “захищати переправи” на користь короля; 5) відлучити від себе новоприбулих “міщан” та не приймати їх до війська у майбутньому³⁵.

Щодо обумовлення інших двох пунктів, то вони були такими: по-перше, це було “клопотання” перед королем і сеймом про збільшення реєстру і, по-друге, (вважаємо, що це положення було найголовнішим серед усіх названих) — “...щодо наших вольностей, які нам святої пам’яті Їх Милостями Королями надані (Сигізмундом II і С. Баторієм. — *Т. Ч.*), а його Королівською Милістю Паном Нашим Милостивим тепер правлячим (Сигізмундом III. — *Т. Ч.*) підтверджені, щоб вони при нас лишалися цілими і непорушними, також за собою право клопотатися перед його милістю королем і всією Річчю Посполитою залишаємо...”³⁶. Таким чином, саме з того часу започатковується традиція провідників Війська Запорозького зсилатися на “вольності”, надані їм у межах Речі Посполитої королями Сигізмундом II і С. Баторієм.

Зважаючи на те, що положення Ольшанської угоди 1617 р. у силу різних причин не виконувалося ні польською, ні українською сторонами, через два роки, у 1619 р., між ними відбулися другі переговори. Вони завершилися прийняттям Ростаविцької угоди, яка в основному повторювала попередні домовленості. Як і перед тим, королівські комісари висували певні умови козацькій старшині, а ті з деякими зауваженнями погоджувалися на них і закріплювали своїм листом “з військовою печаттю”³⁷.

Але ні Ольшанська, ні Ростаविцька угоди Війська Запорозького з королівськими представниками так і не були виконані. Більше того, у лютому 1620 р. гетьман П. Сагайдачний відсилає своїх послів до московського царя. “І черкаси, Петро Одинець, говорили: прислали їх все Запорозьке військо, гетьман Саадачний (Сагайдачний. — *Т. Ч.*) з товаришами, бити чолом государю, об’являючи свою службу, що вони всі хочуть йому, великому государю, служити головами своїми як і перед тим, як вони служили попереднім великим російським государям (очевидно, Б. Годунову), в їх-

ніх державських повеліннях були, і на недругів їх ходили, і кримські улуси громили...”³⁸, — зазначалося у Посольському приказі Московської держави. Очевидно, що головною причиною такого кроку Сагайдачного було те, що він не мав можливості матеріально забезпечити таку велику кількість (понад 40 000 чол.) українського козацтва. Адже польський король, хоча й видавав платню для однієї тисячі чоловік, але одночасно заборонив робити походи на турецькі володіння, що означало позбавлення можливості здобуття традиційного “козацького хліба” для більшої частини запорожців. Саме ця заборона з боку Варшави й підштовхувала Військо Запорозьке у бік північного монарха. З іншого боку, така дипломатія, на думку керівництва українського козацтва, мала б заохотити Сигізмунда III до більшої поступливості у напрямку відновлення козацьких “вольностей”.

Стрімкий розвиток міжнародних подій знову спричиняє до визнання королівською владою існування в Україні багатотисячних бойових полків у вигляді “Війська Запорозького”. Влітку 1621 р. вони на запрошення польського уряду прибувають до Хотина з метою участі у війні проти 200-тисячної армії турецького султана Османа II³⁹. Тим самим виконується основне васальне зобов’язання Війська Запорозького — несення військової служби на користь короля-сюзерена. Після активної участі у Хотинській битві (вересень, 1621 р.) П. Сагайдачний відразу ж по її закінченню відсилає до короля посольство, що мало наступну інструкцію для переговорів з верховною владою: 1) козаки погоджуються бути й надалі під владою короля і вже готуються до подальшої служби; 2) без згоди свого володаря вони не будуть виступати проти турків; 3) збільшити виплати для реєстрового козацтва і покрити витрати за участь у Хотинській битві; 4) добиватися відновлення в Україні православної релігії; 5) підтвердити приналежність козакам “шпиталю” у Трахтемирові; 6) надати дозвіл брати участь у військових діях під керівництвом інших християнських монархів та не виконувати повинності тим козакам, які проживали на “королівщинах”; 7) домовитися про вихід коронного війська з території Київського воєводства; 8) вільно займатися мисливством і рибальством; 9) визначити “зимові межі” для козацького війська⁴⁰. Королем було погоджено лише частину (пп. 1, 2, 4, 5) цих вимог. Отже, протиріччя між ним і підлеглим йому Військом Запорозьким наростали.

Оцінюючи позицію українського козацтва у 1621 р., відзначимо, що з цього часу вперше офіційно проголошується ідея його юрисдикції над Київським воєводством. Тим самим, хоча і в дещо іншому вигляді, використовувалися положення проектів С. Наливайка та Й. Верещинського щодо започаткування автономії Війська Запорозького. На окрему увагу заслуговує й пункт-прохання щодо дозволу короля Речі Посполитої “відпускати” своїх підданих “під прапори” володарів інших держав. Таким чином козацьке керівництво хотіло узаконити довголітню практику своєї самостійної участі у різних міжнародних війнах і конфліктах. Король Сигізмунд III все ж таки був змушений задовольнити це прохання, що і засвідчила активна участь численних козацьких підрозділів у Тридцятилітній війні 1618—1648 рр.

Восени 1619 р. десятитисячний загін запорожців виступає на боці Фердинанда II Габсбурга у його боротьбі з чехами і трансільванцями під Віднем. У зв’язку з тим що австрійський імператор не виплатив необхідної суми грошей, козацькі підрозділи наприкінці року повертаються до України. На початку 1626 р. шведські послы у Москві запропонували московському цареві вступити до антигабсбурзької коаліції й запросити до неї українське козацтво⁴¹. Того ж року про залучення Війська Запорозького

для боротьби з Австрійським домом говорив на переговорах з трансільванським князем Бетленом Габором посол Шведського королівства Філіп Содлер⁴². 1627 р. польський король вимагав у гетьмана М. Дорошенка, щоб той виступив у похід до Прибалтики воювати проти шведів⁴³. Тоді останній відмовив своєму сюзерену в цьому. Однак уже в 1631 р. дві тисячі козаків воювали на боці командуючого австрійськими силами А. фон Валенштейна у битвах на території Сілезії проти союзника короля Швеції — саксонського курфюрста Йогана-Георга. Чотирьохтисячний загін українців допомагав габсбурзьким військам оволодіти французькими територіями — Люксембургом, Фландрією і Пікардією. Через деякий час Військо Запорозьке вже намагається запропонувати свої послуги представникам антигабсбурзької коаліції. Протягом 1644—1646 рр. його керівництво вело активні переговори щодо виступу українського козацтва на боці французької армії у битві під Дюнкерком.

Поки одна частина козаків під прапорами різних європейських монархів брала участь у Тридцятилітній війні, керівництво Війська Запорозького укладає договір з Кримським ханатом. Згідно з твердженнями дослідників цього питання, цей акт оцінювався саме як союзницький і фактично міждержавний договір, який у правовому відношенні був вище за попередні домовленості козацтва з іноземними володарями про військову службу⁴⁴. В грудні 1624 р. кримський калга (перша особа після хана) Шагін-Гірей підписує наступний документ, що скріплював дану їм присягу українському гетьману і всьому козацькому товариству в дотриманні союзницьких зобов'язань: “Я, Шагін-Гірей, кримський цар, даємо цей наш присяжний лист запорозьким козакам, насамперед пану гетьману, осавулам, отаманам і всьому Війську. Засвідчуємо цим нашим листом і присягами, що від мене і всіх наших людей не діятиметься жодної кривди і шкоди... І від них (козаків. — *Т. Ч.*) вимагаємо того, аби так робилося... і на те даємо наш широкий присяжний лист Богу і Пророку...”⁴⁵.

Очевидно, що Військо Запорозьке в особах гетьмана і старшини також склало відповідного листа й затвердило його власною присягою. Тут слід відзначити, що українсько-кримський договір 1624 р. накладав значний відбиток на укладення союзницьких угод гетьмана Б. Хмельницького з ханатом через чверть століття. Якщо договір з Кримом не виходив за рамки тогочасної зовнішньої політики козацького суверена (у 1624 р. польський король також укладає союзницький договір з ханатом), то чергове посольство Війська Запорозького до Москви на початку 1625 р. певною мірою виходило за рамки польсько-російських мирних домовленостей 1618 р. “Послав їх (послів. — *Т. Ч.*) із Запорог гетьман запорозький Каленик Ондреїв (Каленик Андрійович. — *Т. Ч.*) і все Військо Запорозьке до тебе, государя царя і великого князя Михайла Федоровича всія Русі, з грамотою”⁴⁶. І хоча текст гетьманської грамоти до царя не виявлено, можемо стверджувати, що він повторював прохання посольства Одинця до Московської держави у 1620 р., а саме — пропозицію нести військову службу цареві й отримувати за це від нього “жалування”.

1625 р. ознаменувався подією, що увійшла до української історії під назвою “повстання Жмайла” і була першим у XVII ст. виступом українського козацтва за відновлення своїх “стародавніх привілеїв” у межах Речі Посполитої. У ході військових дій серед козацького середовища поширилася чутка про можливий перехід на “государеву” сторону. Головною причиною цього, як засвідчував документ, було бажання отримати від московського царя військову допомогу для боротьби з урядовими військами Речі Посполитої, “щоб ти, государь, пожалував їм допомогу вчинити свої-

ми государевими людьми на поляків”⁴⁷. Те ж саме спостерігаємо і в 1627 р., коли гетьман М. Дорошенко відмовив королеви Владиславу у висилці шести тисяч козаків для участі у подіях Тридцятилітньої війни, зокрема військовій операції проти шведської армії. Натомість запорозький гетьман висловлював бажання йти служити “царю і великому князю Михайлу Федоровичу всія Русі”. Причинами таких заяв козацького керівника було невдоволення статусом Війська Запорозького у Польсько-Литовській державі, де “з їхніх жінок і дітей побори беруть, а їм (козакам. — Т. Ч.) заслужених грошей і сукна не дають і ляхів на них посилають, і віру їхню порушують”⁴⁸.

У той же час українське козацтво висловило підтримку псевдопретенденту на султанський трон Османської імперії О. Яхії. Згідно із сучасними дослідженнями, Військо Запорозьке сприйняло його як законного принца-спадкоємця і найнялося до нього на військову службу⁴⁹. Але цими заходами козацьке керівництво не обмежилось й активно включилось у процеси міжнародної дипломатії задля підтримки цієї кандидатури. Гетьман К. Андрієвич зі старшиною виступає як посередник у переговорах представників Яхії з московським царем, а також робить спробу домовитися про укладення договору між Кримським ханом і псевдопретендентом.

У результаті осіннього протистояння 1625 р. польських і козацьких військ поблизу Куруківського озера Військо Запорозьке на чолі з М. Дорошенком підтвердило свою підлеглість королю Речі Посполитої й присягнуло, що буде вірно служити йому, дотримуючись певних умов. У документі, виданому козакам коронним гетьманом С. Конєцпольським від імені короля, зазначалося: “...Привели (поляки. — Т. Ч.) Військо Запорозьке в порядок і покору на таких умовах”. Ці умови полягали в наступному: забороні морських походів на Туреччину та інші країни; встановленні реєстру у 6 тис. козаків та призначенні для них платні; обрання старшого, якого повинен був затверджувати польський коронний гетьман; визнанні козацького суду.

Отже, як бачимо, лише останній пункт враховував довголітні прагнення козацької спільноти, а всі інші стосувалися заборонних. Цікаво, що під Куруковим не лише гетьман і старшина, але і вся “чернь” склала присягу такого змісту: “...Всі разом і кожен зокрема, присягаємо всемогутньому триєдиному Господу Богові в тому, що підкоряючись волі й наказові Й.К.М. (Його Королівської Милості. — Т. Ч.), припинимо походи по Дніпру в Чорне море і напади на землі турецького султана; всі наші морські судна спалимо, договір з сторонніми монархами без відома Й.К.М. укласти не будемо...”⁵⁰. Останнє положення присяги, з одного боку, засвідчувало наявність ведення міжнародної діяльності у минулому (договір з Кримським ханом), з іншого, — вперше у стосунках “колективного васала” із своїм сюзереном Військо Запорозьке закріплювало за собою право на проведення зовнішньої політики. У даному випадку міжнародна діяльність обмежувалася отриманням дозволу від польського короля щодо можливості укладення договорів з “сторонніми монархами”.

Про те, що Куруківська угода була нав’язана українському козацтву військовою силою, засвідчило невиконання ним взятих на себе зобов’язань протягом наступних років. Продовжувалися походи на чорноморські турецькі володіння та перманентні “свавільства” в Україні, які вилились у чергове повстання 1630 р. під проводом гетьмана Т. Федоровича (Трясила). У ході цього польсько-козацького протистояння Військо Запорозьке знову звертається за допомогою до московського царя, який, однак, не

йде на порушення міждержавних домовленостей і не втручається у “внутрішні” справи Речі Посполитої. Не в змозі придушити повстанський рух, польське командування пропонує мирний шлях розв’язання проблеми. Під час переговорів із С. Конєцпольським старшина знову намагається “виговорити” для себе якнайбільше “привілеїв”. Переяславська угода 1630 р. між Військом Запорозьким та королівськими представниками завершила виступ козацької корпорації за свої “права” черговим компромісним варіантом.

Істориками поки що не встановлено, чи дали якийсь поштовх козацькому повстанню в українських воєводствах Речі Посполитої московсько-шведські переговори, які відбулися на початку 1630 р. з ініціативи Густава II Адольфа у Москві. Головним питанням, яке ставив перед царем Михайлом Федоровичем представник Швеції Ж. Руссель, була проблема відриву від польського короля “Запорозької України”⁵¹. Окрім того, згідно з дослідженнями шведських істориків, у липні 1630 р. Густав II Адольф інструктував губернатора Ліфляндії щодо того, як розпалювати козацькі виступи проти Польської корони⁵². Відомі також більш пізні листи Русселя до московського царя, де він продовжував будувати плани розколу й ослаблення Речі Посполитої за рахунок відторгнення українських земель⁵³. У 1631 р. на переговори з Військом Запорозьким прибули шведські послы д’Адміраль і де Грев з пропозиціями до гетьмана І. Петражицького-Кулаги щодо укладення договору про союз (“*in tractationem confederationis*”) та відрив його від Речі Посполитої за рахунок надання кращих “прав і привілеїв”⁵⁴. У разі прийняття таких пропозицій це означало б відмову козацтва від зверхності польського сюзерена і перехід до протекції Шведського королівства. У червні 1631 р. під час переговорів посла Швеції у Москві І. Мьолера обговорювалося питання спільних дій обох держав щодо відриву Війська Запорозького від Польсько-Литовської держави⁵⁵. Однак козацький гетьман заарештовує шведів і відсилає їх під вартою до Варшави.

Наступного року Військо Запорозьке відправляє своїх представників на конвокаційний сейм 1632 р. з переліком своїм вимог. Увагу викликає навіть не сам зміст цієї петиції, що у свій час був досить належно опрацьований М. Грушевським⁵⁶, а те, що Військо Запорозьке у той час не тільки намагається вплинути на вибори короля (а отже, свого нового сюзерена), але й виступити як повноправний суб’єкт політичної системи Речі Посполитої. Українське козацтво не лише письмово задекларувало свою підтримку королеви Владиславу в його домаганнях на батьківський трон померлого Сигізмунда III, але й за допомогою походу 16-тисячного війська у напрямку Волині реально вплинуло на розвиток елекційних змагань і коронування необхідної для них кандидатури.

“Певні ми, що колись таки дочекаємося тої щасливої години — дістанемо поправу наших прав і вольностей рицарських і поручаємо просити пильно, аби (сейм. — Т. Ч.) зволив ласкаво вложити до будучого короля, аби нас обдаровано вольностями, які належать людям рицарським”⁵⁷, — зазначалося в інструкції Війська Запорозького на сейм 1632 р. Отже, йшлося про надання козацтву прав аналогічних польсько-литовській шляхті. Адже під “людьми рицарськими” розумілася, головним чином, військово-службова шляхта Речі Посполитої. Таким чином, до традиційного переліку суто “козацьких” вимог додавалися ще і “шляхетські”. Зважаючи на те, що право вибору короля було одним з привілеїв шляхетського стану, Війську Запорозькому було відмовлено у стремлінні стати на один рівень з ним.

Чергова відмова варшавських кіл (а поряд з недопущенням до повноправної участі у сеймових засіданнях козацтву було відмовлено і в більшості інших пунктів) знову призводить до демаршу козацтва у бік Московського царства — на раді Війська Запорозького після отримання негативної відповіді від сеймових послів було вирішено “бити чолом цареві”⁵⁸. Але таке рішення, як і попередні апеляційні заяви у бік Москви, знову не мали практичних наслідків.

Натомість новообраний король Владислав IV, дякуючи козакам за підтримку, своїми універсалами за 1633—1634 рр. відновлює певні “вольності” православної Церкви на українських землях. Однак затвердження окремим актом польського монарха “прав і привілеїв” Війська Запорозького у той час ще не відбулося. Певною компенсацією для невизнаного “рицарського люду” стало запрошення від імені короля взяти участь у польсько-російській (т. зв. Смоленській) війні 1632—1634 рр. У ній взяло участь близько 20 тис. козацького війська. В той же час коронні війська налічували лише дев’ять тисяч чоловік. Припинення бойових дій уже вкотре вимагало врегулювання правового статусу Війська Запорозького, що бажало отримати привілейний універсал від Владислава IV й тим самим легітимізувати себе у соціально-політичній системі Речі Посполитої як автономного “колективного васала”. Не отримавши його, гетьманський уряд у 1636 р. знову висилає чергове посольство до московського царя. І знову воно повертається ні з чим.

Через ряд обставин, головною серед яких була позиція впливового магнатства, король переадресовує справу щодо вирішення “козацького питання” на розгляд сейму. Той, у свою чергу, не пробачає козацтву зруйнування гетьманом І. Сулимою Кодацької фортеці у 1635 р. та “козацько-польську війну” 1637—1638 рр. й прийнятою на весняному сеймі 1638 р. постановою під назвою “Ординація Війська Запорозького” скасовує і так обмежені Куруківською й Переяславською угодами майже всі “права і вольності” українського козацтва: забороняється козацьке судочинство, вільне обрання гетьмана і старшин, обмежувалося поселення в містах, встановлювався шеститисячний реєстр на чолі з призначеними з Варшави полковниками, на Січі мав перебувати польський військовий гарнізон⁵⁹.

В “Ординації” подавався також текст присяги, до якої мав бути приведенний “старший” над Військом Запорозьким: “Я, такий-то, присягаю Господу Богу, в Святій Трійці єдиному, що на цій посаді вірно і віддано буду служити найсвітлішому Владиславу IV, королю, моему панові, його наступникам, королям польським, і Речі Посполитій...”⁶⁰. Незважаючи на цю заборонну постанову й складення присяги частиною старшини поблизу Кумейок, повстання за поновлення втрачених прав продовжувалося.

“Через зрадників наших втрачаємо права і вольності, надані від св. пам’яті королів польських (Сигізмундом II, С. Баторієм, Сигізмундом III. — Т. Ч.) за наші криваві заслуги, втрачаємо все, що з давніх часів набуто виключно шаблею. Тому ліпше померти й один за другим скласти голови, ніж погодитися на таке перемир’я, як під Кумейками, бодай ніколи не вернулося...”⁶¹, — писав гетьман Війська Запорозького Д. Гуня до командуючого коронною армією С. Конєцпольського влітку 1638 р.

У першій половині 30-х рр. XVII ст. більш окресленими стають плани Московської держави та Шведського королівства щодо Речі Посполитої й Війська Запорозького. У разі одночасного наступу на Польщу (із заходу — шведських військ, а із сходу — російських) до Густава II Адольфа відходила б корона Речі Посполитої, а до московського царя — українські землі,

які на той час фактично контролювалися козацькими владними структурами. Одночасно шведські дипломати вже тоді передбачали можливість подвійного підпорядкування обом монархам Війська Запорозького. Про це переконливо свідчив один з тогочасних документів, де зазначалося, що українськими козаками буде краще управляти після того, “як вони дадуть обіцянку обом маєстатам” служити ⁶².

Тільки за допомогою більш потужної й краще організованої військової сили Польській короні вдалося на деякий час вгамувати автономістські прагнення козацтва (що підживлювалися членами антигабсбурзької коаліції), яке у перших десятиліттях XVII ст. стало справжньою контрелітою та невизнаним “політичним народом” Речі Посполитої ⁶³. До цього висновку слід додати ще й наступний — саме у той час закладаються підвалини полівасалітетної політики Війська Запорозького, коли воно у статусі “колективного васала” розпочинає боротьбу за “відновлення” своїх прав і з метою впливу на свого сюзерена — польського короля — звертається до сусідніх монархів з проханням про прийняття на військову службу та надання допомоги. Наслідком цих дій стало те, що українське козацтво як корпоративна військово-політична структура стає тією “єдиною силою, що порушила вже складену в ті роки в Східній Європі систему відносин” ⁶⁴ і, таким чином, протягом 1590—1630-х рр., поступово набувало рис суб’єкта міждержавних стосунків.

¹ Яковлів А. З історії реєстрації українських козаків в 1-й пол. 16 в. // Україна. — Т. 1. — К., 1907. — С. 266—273; Він же. Бунт черкасців і канівців в 1536 р. // Там же. — С. 81—96; Сенютович-Бережний В. Остап Дашкович (Дашкевич) — вождь козацький // Український історик. — 1969. — № 1—3. — С. 118—126; Дашкевич-Горбачький В. Про походження Остапа Дашковича // За державність. — 1935. — 36. 5. — С. 197—201; Черкас Б. В. Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. істор. журн. — 2002. — № 1. — С. 53—67; Chynszewski A-Henel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. — Warszawa, 1985; Serzyk W. Na dalekiej Ukrainie: dzieje kozaczyzny do 1648 roku. — Kraków, 1984.

² Щербак В. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.). — К., 1997; Він же. Українське козацтво: формування соціального стану: Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998; Леп’явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернівці, 1996; Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. — К., Запоріжжя, 1998; Він же. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI — середині XVII ст. Автореф. ... д-ра істор. наук. — К., 2000; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи до року 1625. — К., 1995. — С. 116.

⁴ Вінар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. — Дрогобич, 1992. — С. 27.

⁵ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Т. 2. — Львів, 1991. — С. 16—21; Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt. — Gotha, 1910. — Vol. III. — P. 112.

⁶ Стороженко А. Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий по народному прозвищу Байда // Киевская старина. — 1897. — Т. 56. — С. 521.

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 2. — Санкт-Петербург, 1865. — С. 155—157.

⁸ Грушевський М. Назв. праця. — Т. 7. — Ч. 1. — С. 114.

⁹ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — Ч. 3. — Т. 1. — К., 1863. — С. 4—5.

¹⁰ Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 175.

¹¹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 144—145.

- ¹² Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки. — К., 1904. — С. 54.
- ¹³ Там же. — С. 70—74.
- ¹⁴ Цит. за: Леп'явко С. Назв. праця. — С. 46—47.
- ¹⁵ Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657. — К., 1961. — С. 84—85.
- ¹⁶ Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII—XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — Т. 1. — К., 1993. — С. 119.
- ¹⁷ Винар Л. Назв. праця. — С. 39.
- ¹⁸ Цит. за: Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном... — С. 158.
- ¹⁹ Флорія Б. Н. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-ті роки XVI ст.) // *Укр. іст. журн.* — 1978. — № 8. — С. 128; Леп'явко С. Назв. праця. — С. 61—62.
- ²⁰ Listy Stanisława żolkiewskiego Kanclera Koronnego i hetmana 1584—1620 / Wyd. Jan Tadeusz Lubomirski. — Kraków, 1868. — S. 27; Марочкін В. П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. — К., 1989. — С. 81; Скрынник Р. Г. Россия в начале XVII в. “Смута”. — Москва, 1988. — С. 216.
- ²¹ Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранных. — Санкт-Петербург, 1851. — Т. 1. — Стлб. 1282; Леп'явко С. Назв. праця. — С. 62.
- ²² Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек. — Санкт-Петербург, 1842. — Т. 2. — С. 43—44.
- ²³ Леп'явко С. Назв. праця. — С. 102.
- ²⁴ Дневник Эриха Лясоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1896. — Вып. 1. — С. 147—148.
- ²⁵ Леп'явко С. Назв. праця. — С. 96; Винар Л. Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // *Записки чину святого Василя Великого*. — 1963. — № 10. — С. 42.
- ²⁶ Nalewayka do Kryla Zygmunta Trzeciego // *Zbiór pamiątek do dziejów polskich* // Wyd. W. S. Bral-Rlater. — Warszawa, 1858. — Т. 2. — S. 214—218; Леп'явко С. Назв. праця. — С. 174—175; Сас П. М. Назв. праця. — С. 223—237.
- ²⁷ Сас П. Назв. праця. — С. 224.
- ²⁸ Там же. — С. 235.
- ²⁹ Сас П. М. С. Оріховський, Й. Верещинський: політико-правові концепції державного устрою // *Польсько-українські студії*. — Вип. 1. — К., 1993. — С. 66—67.
- ³⁰ Чухліб Т. Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої // *Польсько-українські студії*. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 55—58.
- ³¹ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 200.
- ³² Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — К., 1941. — С. 45.
- ³³ Там же. — С. 46.
- ³⁴ Там же. — С. 47; Pisma St. żolkiewskiego. — Lwów, 1861. — S. 319.
- ³⁵ Pisma St. żolkiewskiego. — S. 319.
- ³⁶ Ibid. — S. 320—321.
- ³⁷ Ibid. — S. 330—338.
- ³⁸ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далее — ВУсР). — Т. 1. — Москва, 1953. — С. 3—4.
- ³⁹ Щербак В. Динаміка зростання чисельності українського козацтва до середини XVII ст. // *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво*. — К., 1998. — С. 58—59; Вєдрзюска А., Касзматгзук J. Kozacy zaporożcy w wojnie Hocińskiej 1621 roku // Там же. — С. 62—75.
- ⁴⁰ Третяк J. Historia wojny chocimskiej 1621 r. — Lwów, 1889. — S. 232—233.
- ⁴¹ Акты Московского государства. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1890. — С. 448; Щербак В. Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х — на початку 30-х років XVII ст. // *Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць*. — К., 1991. — С. 99—100.
- ⁴² Крип'якевич І. П. Козачина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. // *ЗНТШ*. — Львів, 1914. — Т. 117/118. — С. 74.
- ⁴³ Акты Московского государства. — Т. 1. — С. 215.
- ⁴⁴ Брехуненко В. Назв. праця. — С. 160—161; Сас П. М. Політична культура... — С. 163—164.
- ⁴⁵ Голубєв С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования. В 2-х т. — К., 1883. — Т. 1. — С. 276.
- ⁴⁶ ВУсР. — Т. 1. — С. 50—51.

- ⁴⁷ Там же. — С. 62; Г о л о б у ц к и й В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1962. — С. 63.
- ⁴⁸ Акты Московского государства. — Т. 1. — С. 215—216.
- ⁴⁹ С а с П. М. Назв. праця. — С. 166.
- ⁵⁰ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 284.
- ⁵¹ П о р ш н е в Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. — Москва, 1976. — С. 260.
- ⁵² W e j l e С. Sveriges politik mot Polen 1630—1635. — Uppsala, 1901. — S. 25.
- ⁵³ Ibid. — S. 24—26.
- ⁵⁴ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 1. — К., 1995. — С. 131—132; Б а р а н О. Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Клію. Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-річчя його наукової діяльності. — К.; Нью-Йорк, 2000. — С. 170—175.
- ⁵⁵ П о р ш н е в Б. Ф. Тридцатилетняя война... — С. 259.
- ⁵⁶ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 1. — С. 141—145.
- ⁵⁷ Там же. — С. 144.
- ⁵⁸ Акты Московского государства. — Т. 1. — С. 432.
- ⁵⁹ Volumina legum. — Т. 3. — Peterburg, 1859. — S. 440.
- ⁶⁰ Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — С. 97.
- ⁶¹ Селянський рух на Україні 1569—1647 рр. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 301—302.
- ⁶² П о р ш н е в Б. Ф. Указ. соч. — С. 303.
- ⁶³ Я к о в е н к о Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — С. 245; Г о р о б е ц ь В. Еліта козацької України у пошуках політичної легітимачії: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654—1665. — К., 2002. — С. 11.
- ⁶⁴ Ф л о р я Б. Н. Османская империя, Крым и страны Восточной Европы в 20-е — начале 30-х гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 1. — Москва, 1998. — С. 111.

(Далі буде)

